

Oud Deventer



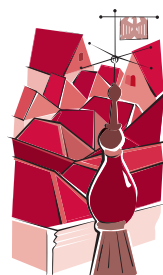
Nieuwsbrief van de Stichting Oud Deventer



Coulisselandschap

PAG. 2 *Van de voorzitter* PAG. 3 *Een nieuw beeldkwaliteitsplan voor Deventer* PAG. 5 *Pleidooi voor behoud van het coulisselandschap* PAG. 8 *Boekbespreking: Ontwikkeling van de spoorwegen in Deventer* PAG. 10 *Het laatste boerderijtje* PAG. 12 *Wonen in de jaren dertig*

46 / november 2020





ns dagelijks leven wordt nog steeds bemoeilijkt door de pandemie. We proberen zo veel mogelijk normaal door te laten gaan. Ook de zorg voor het behoud van het erfgoed. De voorzitter heeft in zijn voorwoord aangegeven dat er op dat gebied allerlei

kwesties zijn die onze oplettendheid vereisen en uiteraard besteden we daar in deze *Nieuwsbrief* aandacht aan.

Neelco Osinga beschrijft in *Een nieuw beeldkwaliteitsplan voor Deventer* hoe de gemeente het beleid voor het beschermd stadsgezicht actualiseert; het artikel begint positief, maar het slot bevat een onaangename verrassing. Ook het gebied buiten de stad vraagt waakzaamheid. Onder de titel *Pleidooi voor het behoud van het coulisselandschap* geeft Ria de Oude-de Wolf aan hoe de gemeentelijk plannen voor de energietransitie de kwaliteit van het landschap dreigen aan te tasten.

Naast deze actuele onderwerpen is er in dit nummer plaats voor twee artikelen over bouw-historie. Aly Dijkstra-Kruit schrijft over twee onderzoeken van de Werkgroep Bouwhistorie Deventer, waarvan ze zelf deel uitmaakt. In beide gevallen gaat het om erfgoed dat zijn geheim pas prijsgeeft als je er aandachtig naar kijkt. In *Wonen in de jaren dertig* komt een woonhuis aan de Hoge Hondstraat aan de orde, in *Het laatste boerderijtje* is op de foto's te zien hoe authentiek dit pand aan de Waterdijk was. Helaas zijn er alleen foto's van over. Ook in het buitengebied wordt soms te snel besloten tot sloop over te gaan.

Gelukkig zijn er ook gebouwen die wel goed beschermd worden. Hans Kaajan recenseert het boek *Station Deventer* van Arno Dijkhof, verschenen in het jaar dat dit monument honderd jaar bestaat.

Ria de Oude-de Wolf,
hoofdredacteur



e afgelopen periode zijn onze inspanningen weer velerlei geweest. Gelukkig heeft de Stichting Oud Deventer een goed ingewerkt algemeen bestuur waarin ieder zijn of haar eigen expertise kan inbrengen. Steeds weer nieuwe kwesties vragen onze aandacht. Een daarvan is de nieuwbouw

van Topicus. Begin juni nodigde de gemeente ons uit om de eerste ideeën te bekijken die zij tezamen met Topicus heeft ontwikkeld voor de nieuwbouw van de Topicuscampus. Deze campus bevindt zich recht tegenover het station en dus tegenover de schouwburg aan de kop van de Keizerstraat.

In alle plannen worden tot onze vreugde de kweekschool en het aanpalende gymnastieklokaal in oude staat behouden en waar nodig gerenoveerd. Maar op de plaats van het oude Rentréegebouw is een woontoren gepland die in de verschillende voorstellen een verschillende hoogte heeft en tegen hoogbouw op die plek hebben wij bezwaar. Het te bebouwen gebied is immers deel van ons beschermd stadsgezicht. Een hoge woontoren zou het aanzicht van de stad en van de vernieuwde Keizerstraat ernstig aantasten.

In de laatst bekende plannen wordt nog steeds uitgegaan van een woontoren die maar liefst 40 meter hoog is met 13 etages. Deze woongigant is daarmee 25 meter hoger dan de schouwburg en 15 meter hoger dan de toneeltoren.

Wij hebben schriftelijk onze bezwaren duidelijk gemaakt aan B&W en aan de verschillende politieke partijen en hopen dat de raad het ontwikkelperspectief van de Topicuscampus in deze vorm afwijst. Wij houden u op de hoogte.

Een ander onderwerp dat wij met de gemeente besproken hebben, is wat er gaat veranderen wanneer in 2021 de omgevingswet wordt ingevoerd. Wij hechten grote waarde aan de verzekering die we daarbij hebben gekregen dat de functie van de Plan Advies Raad, zeg maar Welstandcommissie Monumenten, niet zal worden uitgehold.

Wim Koetsveld

Een nieuw Beeldkwaliteitsplan voor Deventer

Deventer is een van de oudste steden in Nederland en heeft zich voortdurend ontwikkeld. Duidelijk is nog het oorspronkelijke middeleeuwse stratenpatroon te herkennen. Zolang een stad zich ontwikkelt is er kans op onherstelbare schade. Ouderen herinneren zich vast nog het zogenaamde Stadsherstel in de naoorlogse jaren tot in de jaren zestig. Veel steden in ons land wilden meegaan in de vaart der volkeren en wilden hun oude binnensteden gemakkelijk toegankelijk maken voor de Heilige Koe. Oude straten en buurten werden gesloopt om plaats te maken voor 'frisse' nieuwbouw of zelfs voor parkeerplaatsen in het centrum. Landelijk heeft dat tot een enorme aantasting van de binnensteden geleid.

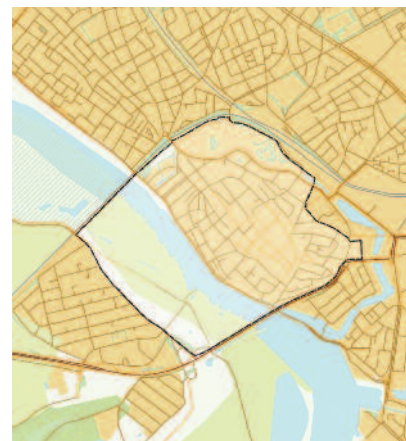


De oude binnensteden ontvolkten. Om de oude kernen heen groeiden ruime buitenwijken, zo ook in Deventer. De bewoners van die buitenwijken wilden toch het centrum met zijn voorzieningen voor niet-alledaagse boodschappen bezoeken met als gevolg verkeersstromen met een wildgroei van verkeersborden, reclame-uitingen in alle mogelijke vormen en straatmeubilair zoals bloembakken, afvalbakken, fietsklemmen, zitbanken, lantaarnpalen enz.

Om klanten naar binnen te lokken zijn veel karakteristieke puien van de winkels veranderd in smakeloze op elkaar lijkende glazen uitstalkasten. Die enorme aantasting van het straatbeeld kon zo niet doorgaan. Op 10 februari 1988 werd de binnenstad als Beschermd Stadsgezicht aangewezen, de middeleeuwse binnenstad met zijn negentiende-eeuwse schil, de IJssel en de Worp aan de overkant. Sommige delen werden overgeslagen, zoals het stationsgebied, Boreel en het gebied aan de oostkant van de op- en afrit van de Wilhelminabrug (Raambuurt, Sluiskwartier en Buitengracht).

Beeldkwaliteitsplan

Om nog verdere aantasting tegen te gaan is sinds 1998 een zogenaamd Beeldkwaliteitsplan (BKP) ontwikkeld voor de binnenstad, *Kwaliteit voor ogen*. Dat is, ik citeer uit dit BKP: "een samenhangend pakket van intenties, aanbevelingen en/of richtlijnen voor het veilig stellen, creëren en/of verbeteren van beeldkwaliteit in het gebied dat hoort bij de aanwijzing tot Beschermd Stadsgezicht." Er worden geen pasklare ontwerpen gedictéerd, maar het is meer een 'kijkrichting' voor bestuurders, gebruikers en ontwerpers. Dit BKP kende de volgende delen: Openbare Ruimte, Nieuwbouw, Richtlijnen kleur- en materiaal-



Beschermd stadsgezicht Deventer binnenstad

gebruik monumenten, Handboek Straatmeubilair en een Stratenboek.

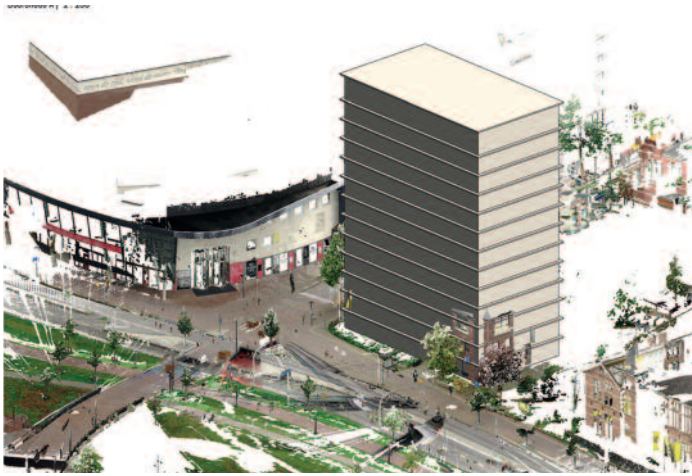
De Welstandsnota

Het BKP vormt formeel gezien het hoofdstuk uit de Welstandsnota over de binnenstad. De in het BKP opgenomen algemene uitgangspunten en richtlijnen worden betrokken bij de beoordeling van vergunningaanvragen van derden. Het BKP is richtinggevend voor activiteiten die vallen onder regie van de gemeente in de openbare ruimte.

Uiteraard hebben de gebieden die niet vallen onder het Beschermd Stadsgezicht, wel betekenis voor de beeldkwaliteit en de beleving van het Beschermd Stadsgezicht. Het is van belang ook hier te streven naar samenhang, ruimtelijke kwaliteit



Doorlopende daklijnen langs de Singel



De geplande toren op de hoek van de Singel en de Keizerstraat
(tekening Esther de Bruijn, Debruijnholding BV)

en het behoud van de historische gelaagdheid. Hier stelt de Welstandsnota de kaders voor de ruimtelijke kwaliteit.

Het BKP is leidend voor de welstandstoetsing in het Beschermd Stadsgezicht. Het gaat om de integrale beeldkwaliteit, niet alleen over het bouwen en de inrichting van de openbare ruimte, maar ook over reclame, uitstallingen, terrassen, verlichting, etc. Al deze terreinen zijn in aparte nota's vastgelegd, zoals Herinrichtingsvisie Openbare Ruimte Binnenstad, Terrassenbeleid, Parkeerbeleidsplan, Reclame- en uitstallingsbeleid, Uitvoeringskader en Ontwerpenveloppe Fietsparkeeren, Programma van Eisen openbare ruimte, Concept Lichtleidraad en de Omgevingsvisie.

Actualisering van het BKP

Na ruim 20 jaar is het BKP, zij het nog als concept van de hand van SteenhuisMeurs, geactualiseerd en met illustraties communicatiever gemaakt. Het borduurt verder op het bestaande patroon. Het bestaat uit vier delen. In het eerste wordt de visie op de beeldkwaliteit van de binnenstad uiteengezet. Het tweede deel geeft algemene uitgangspunten en deel drie en vier bevatten handboeken openbare ruimte en openbare gebouwen.

De uitgangspunten van het nieuwe BKP zijn:
Bestaande kwaliteit is het uitgangspunt voor de toekomst;
Streven naar samenhang, eenheid en rust;
Bebouwing en buitenruimte horen bij elkaar;
Respectvol, maar ook met een blik op toekomst;
Geen permanentie van tijdelijkheid;
Groen hoort bij de structuur van de stad.

Voorbeelden van plannen die 'schuren' met het BKP
(citaten uit het BKP cursief):

"Het groen is een belangrijk element van het stadsgezicht en een enorme kwaliteit voor de leefbaarheid van de stad." Er gaan geruchten dat het bekende ICT-bedrijf Topicus de groene ruimte op zijn eigen terrein rond de voormalige Rijkskweekschool wil verbouwen.

"Nieuwe gevels zijn ontworpen in relatie tot de naaste omgeving. De vormgeving voegt zich in het totale stadsgezicht, zonder het te overheersen. Extra zorgvuldigheid is vereist op belangrijke zichtlocaties en aan de randen van het Beschermd Stadsgezicht." In het oude BKP wordt met name de hoek Keizerstraat-Singel genoemd. Daarmee wordt niet de Schouwburg bedoeld, want dat BKP is pas

drie jaar na opening van de Schouwburg verschenen. Er zijn geluiden dat Topicus juist op die plaats een zo hoog mogelijke flat wil zetten, de entree van de binnenstad, vol in de zichtlijnen vanaf het Stationsplein.

Naast het BKP bestaat er sinds 2019 een algemeen ambitiedocument, de *Omgevingsvisie*. Het volgende citaat hieruit baart mij zorgen: *"Maar ook een klimaat waarin we huisvesting en voorzieningen bieden die campusstudenten houdt, creatieven, technici en ICT-ers aantrekt et cetera. We zoeken met de Deventer samenleving naar ontwikkelkansen die bij de ambities horen. In een aantal gevallen zeggen we 'in principe nee' tegen een initiatief. Maar ook dan zoeken we naar toekomstbestendige kansen die passen bij ons DNA en onze netwerksamenleving."* Bedoelt men hiermee, dat we kunnen afwijken van de geldende regels indien er grote (lees commerciële) belangen in het spel zijn? Hoeven we ons dan niet te houden aan het BKP?

Een andere tegenstrijdigheid zien we in het dak van het EICAS, het toekomstig museum in het voormalige gymnasium aan de Nieuwe Markt. Het dak is een essentieel onderdeel van de architectuur van dit topstuk uit de wederopbouwperiode. Ook over het dakenlandschap is het BKP duidelijk. Nu wil de nieuwe eigenaar het hele zichtbare deel over de gehele breedte van de school vervangen door een glazen kunstwerk. Welk principe moeten we nu hanteren, de wens op te vallen door een enorm kunstwerk, of de zorg voor ons Beschermd Stadsgezicht zoals is vastgelegd in het BKP?



Gezicht op de hoek van het Topicuskwartier vanaf het Stationsplein

De gemeente lijkt in deze kwesties meer te denken in termen van vooruitgang dan van behoud en bescherming. De SOD is met de gemeente in gesprek over het nieuwe BKP, maar begint te twijfelen aan de zin van die bijeenkomsten nu duidelijk wordt dat diezelfde gemeente het BKP mogelijk niet serieus neemt.

Neelco Osinga



Pleidooi voor behoud van het coulisselandschap

De gemeente Deventer wil in 2003 volledig klimaatneutraal zijn. De plannen hiertoe voorzien in ten minste drie grote windmolens en 800 ha aan zonneparken en dat betekent een forse ingreep in de omgeving. Tijdens de raadstafel van de gemeente Deventer op 3 juni 2020 heeft ons bestuurslid Chris Griffioen uiteengezet welke bezwaren de SOD hiertegen heeft



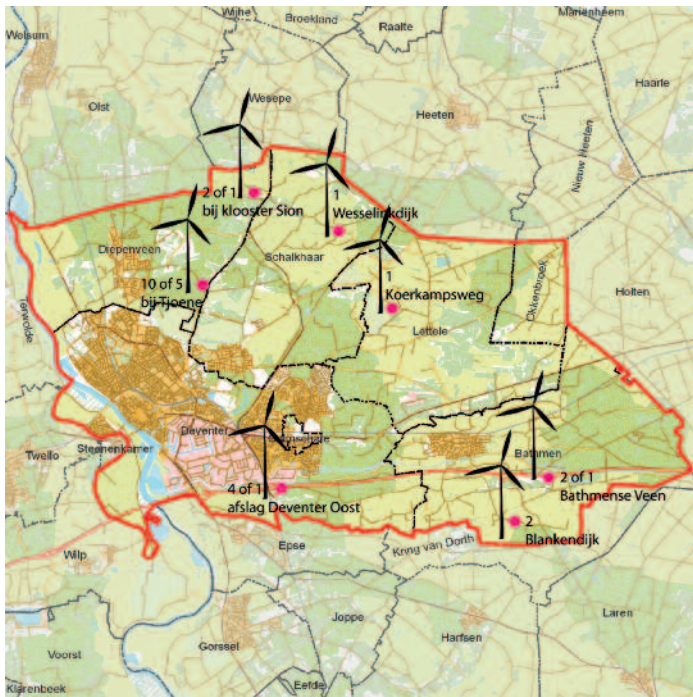
an het grondgebied van de gemeente Deventer is het meest westelijke gedeelte open van karakter: daar stroomt de IJssel en liggen de uiterwaarden. Het oostelijke stuk is zanderig met bossen en half-open gedeelten. Die basisstructuur is ontstaan in de laatste ijstijd, waarin afhankelijk van de temperatuur sprake was van poolwoestijn, toendra en parkachtig landschap. In de perioden met kale vlakten deed de westenwind in dat open landschap langwerpige dekzandruggen ontstaan van één tot twee meter hoog, met daartussen laagtes. Dat gaf het landschap een licht glooiend karakter, als een soort wasbord. De eigenschappen van het landschap bepaalden hoe het gebruikt werd. Een duidelijke verdeling was er vooral in de late middeleeuwen, toen de IJssel ongeveer zijn huidige bedding had. De uiterwaarden waren vruchtbaar, maar overstromden vaak en waren

daarom vooral geschikt als hooiland. De lage natte gebieden in het oostelijke gedeelte werden hooiland en weiden. Op de flanken van de dekzandruggen werden akkers aangelegd. De hoogste gedeelten bevatten minder nutriënten; daar groeide heide en er waren lokale zandverstuivingen.

De IJssel en de uiterwaarden

De IJssel stroomt langzaam in een brede bedding met veel bochten. Het zand van de oeverwallen is hier en daar opgewaaid tot rivierduinen. Dat zijn aantrekkelijke vestigingsplaatsen en drie van deze hogere plekken vormen de vroegste kern van Deventer.

Toen in de middeleeuwen de grens werd vastgesteld tussen het hertogdom Gelre en het Oversticht, stroomde een aantal meanders westelijker dan tegenwoordig. Ze zijn ter wille van de scheepvaart afgesneden en dus liggen nu stukken Overijssel aan de westkant van de IJssel. Een voorbeeld daarvan is de Ossenweerd met Stadland en de Hoven.



Mogelijke locaties voor windmolens in de gemeente Deventer (naar De Stentor 13-10-2019)

Broeken en marsen

De lage gedeelten tussen de zandruggen zijn een soort beekdal. Op dergelijke lage terreinen waren geen overstromingen te duchten en hier liep vee. Bosjes, singels en houtwallen moesten de dieren op hun plek houden. Na de Eerste Wereldoorlog werden veel van deze natuurlijke begrenzingen vervangen door prikkeldraad, waardoor het landschap opener werd. De Slenk in het landgoed 't Oostermaet is zo'n oud beekdal. Broekbos was onder andere te vinden bij Okkenbroek.

Doordat de ondergrond van deze moerassige laagtes licht helde, stroomde het overtollige water langzaam af naar de IJssel. Hieraan kwam in de veertiende eeuw een einde doordat de IJssel een aaneengesloten dijk kreeg. Daarom werden de Zandwetering en de Soestwetering gegraven, min of meer parallel aan de IJssel, met een heel stelsel van kleinere watergangen. Het water vloeide daardoor voortaan naar het noorden af en stroomde bij Zwolle in het Zwarte Water. Tegen de wateroverlast werden ook in het binnenland dijkjes aangelegd zoals de Waterdijk en de Spanjaardsdijk. De Schipbeek werd vanaf 1610 in toom gehouden door de Snippelingsdijk.

Enken

Bij de akkers op de flanken van de dekzandruggen, de enken, ontstonden dorpen als Lettele, Bathmen en Schalkhaar. In de loop van de eeuwen werden de enken steeds hoger doordat ze werden bemest met de stalmest van de schapen, heideplaggen, grasplaggen en bosstrooisel. Het naoorlogse landbouwbeleid betekende schaalvergroting. Hoogteverschillen in de akkers werden opgeruimd, voor boomgroepen en solitaire bomen was geen plaats meer.

Woeste gronden, de velden

De droge, arme gebieden bovenaan de dekzandruggen bestonden voor een groot deel uit heide. Bij Bathmen en bij Okkenbroek lagen uitgestrekte heidevelden. Verder waren er lokaal zandverstuivingen, die vaak waren ontstaan door overbegrazing. De schapenmest was onontbeerlijk voor de landbouw. Woeste gronden werden vanaf de dertiende eeuw tot 1810 beheerd door de marken, collectieven van boeren. Allengs maakte kunstmest de kuddes schapen overbodig en tijdens de crisisjaren rond 1930 werden werklozen ingezet om heidevelden eerst met de hand om te spitten en daarna te beplanten, veelal met naaldbomen. Andere gedeelten werden omgezet in bouwland of grasland. Deze nieuwe gronden zijn duidelijk te herkennen aan de rationele rechthoekige structuur.

In 1961 kwam er een eind aan de ontginningen. De overgebleven heidevelden zijn als natuurgebied bewaard.

Landgoederen

Deze streek kende verschillende havezates, zoals Oud Rande, waarvan alleen een latere toren over is. Bij de landadel voegden zich in de zestiende eeuw de rijk geworden burgers van Deventer. Langs de uitvalswegen van de stad en langs de Schipbeek legden zij landgoederen aan met voorname huizen, bossen en parken. Toen de marken werden opgeheven,



werd een deel van de vrijkomende gronden getransformeerd tot landgoed. Bij Bathmen liggen nog prachtige lanen, maar de huizen zijn er niet meer. Later kwamen de nieuwe landheren ook van elders uit het land, zoals textielfabrikanten uit Twente. Bij Diepenveen werd Nieuw Rande gesticht door voormalig gouverneur-generaal van Nederlands-Indië Duymaer van Twist, met een statig landhuis en een park in Engelse landschapsstijl. Bij Lettele werd 't Oostermaet aangekocht door Abraham Capadose, oud-president van de Koninklijke Olie. Het ging hem er vooral om op konijnen te jagen en hij liet rododendrons aanplanten om het wild schuilgelegenheid te bieden.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het steeds moeilijker een landgoed nog rendabel te maken. Toen is er veel bos voortijdig gekapt en er werd zwaar bezuinigd op het onderhoud van terreinen en gebouwen. Veel eigenaren verkochten hun bezit. De nieuwe grootgrondbezitters zijn Stichting IJssel-landschap, Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer; ze doen er veel aan om de oude glorie te herstellen en hun gebieden open te stellen voor recreatie. Deventer heeft een van de meest waardevolle landgoederenlandschappen van Nederland.

Bomen

In de achttiende eeuw was Overijssel voor het grootste deel arm aan bos. Er stonden wat bomen rondom boerderijen en op de perceelgrenzen en er waren bossen aangeplant bij de landgoederen, sommige voor de sier, andere om te verkopen als brand- en timmerhout. In natte gedeelten werden de bomen geplant op rabatten, langwerpige ophogingen van grond uit ernaast liggende greppels. De landheren legden eikenhakhoutbosjes aan en verkochten de schors aan leerlooierijen totdat de chemische industrie met een alternatief kwam.

Halverwege de achttiende eeuw kwam er behoefte aan meer



Nieuw Rande

bomen, allereerst om er houtskool van te maken voor de industriële fabricage van ijzer. Op de hogere gedeelten ontstonden steeds meer zandvlaktes en om de verstuiwing tegen te gaan werden er bossen en houtsingels geplant. De volgende impuls kreeg de bosbouw van de staat, die hele percelen ging beplanten met naaldbomen. Dit hout was bijzonder geschikt om er de gangen van de pas geopende Limburgse mijnen mee te stutten, want het kraakte bij instortingsgevaar. De huidige beheerders streven naar meer variatie in boomsoorten.

De huidige situatie

In het gebied rondom Deventer is dus heel veel veranderd sinds de middeleeuwen. Van de enorme stukken heide, zanden en moerassen zijn nog maar minieme lapjes over. Veel groen heeft moeten wijken voor huizen. In het cultuurlandschap dat er nu nog over is, is de geschiedenis van de bewoners af te lezen. Het is een kleinschalig en zeer gevarieerd coulisselandschap, waarin houtwallen en heggen een voorname functie vervullen. Er liggen behoorlijk wat beschermde natuurgebieden. Nu er aanzienlijke ingrepen dreigen, komt de SOD op voor het behoud van dit landschap.

Ria de Oude-de Wolf

Bronnen:

- A. Haartsen *In Deventer Landschap en cultuurhistorie*. Deventer 2010.
- I. Baan e.a. *De landschappen van Overijssel*. Landschap Overijssel 2012.
- J. Kleuver e.a. *Tussen Dinkel en IJssel Natuurgebieden in Overijssel*. Staatsbosbeheer [1999].



De Zandwetering in Diepenveen



De ontwikkeling van de spoorwegen in Deventer



Arno Dijkhof
Station Deventer

Stichting Industrieel Erfgoed Deventer (SIED), 2020

ISBN: 978-90-910644-5-3

Prijs: € 29,95. Verkrijgbaar bij Boekhandel Praamstra en SIED



Achter de bescheiden titel *Station Deventer* gaat een publicatie schuil die veel meer omvat dan de beschrijving van een gebouw dat sinds 1920 de entree is voor treinreizigers in de stad. Het huidige station bestaat in 2020 honderd jaar, het boek behandelt de spoorweggeschiedenis vanaf het moment dat de eerste trein vanuit Zutphen Deventer binnenreed op 5 augustus 1865.

Dat Deventer spoorwegverbindingen in vier richtingen heeft, is niet het resultaat van een planmatige opzet. Het lijkt logisch dat een stad op het kruispunt van goede weg- en waterverbindingen in de negentiende eeuw meteen de mogelijkheden van het spoor onderkende. Maar gemeente en rijksoverheid lieten de aanleg van spoorwegen aanvankelijk over aan particulier initiatief, terwijl de aanleg van nieuwe waterwegen werd gestimuleerd. De lijn Arnhem-Zwolle-Leeuwarden werd wel door de staat aangelegd en

door de particuliere Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (MESS) in gebruik genomen. De belangrijkste steden van Nederland werden in korte tijd met elkaar verbonden. De verbinding Apeldoorn-Deventer-Almelo liet nog vijftien jaar op zich wachten. Deze lijn werd door de Koninklijke Nederlandsche Locaalspoorweg-Maatschappij (KNLS) aangelegd en geleidelijk uitgebouwd tot hoofdspoorlijn. Tot de ingebruikname van het huidige station had Deventer twee stations, geëxploiteerd door twee maatschappijen die nauwelijks samenwerkten.

De opzet van het boek

De eerste drie hoofdstukken behandelen de komst van de spoorwegen naar Deventer, de aanleg van de infrastructuur en de bouw van de opeenvolgende stations. Hierna komen de veranderingen van de afgelopen honderd jaar ter sprake en worden herinneringen opgehaald door oud-medewerkers. In het laatste hoofdstuk ligt de nadruk op de architectuur en de stedenbouwkundige waarde van het gebouw. Meteen valt de bijzondere vormgeving op. Ieder hoofdstuk begint met een korte samenvatting en eindigt met een fotocollage onder een afbeelding van een perronspant met klinknagels. Deze foto's tonen de actuele situatie. De tekst is bondig en wordt ondersteund door scherp afgedrukte foto's en schema's. Bijzonder in een boek met deze opzet zijn de gedetailleerde sporenplannen.

Het gebouw

De bouw van het huidige station op deze locatie kan niet los worden gezien van de militaire en stedenbouwkundige voorgeschiedenis van de stad. Het eerste station kon op de afgegraven wallen worden aangelegd, maar diende wel snel



foto R. v. d. Akker

Fries van Johannes (Jan) Feith in de stationsrestaurant



foto R. v. d. Akker

te kunnen worden afgebroken om het schootsveld niet te belemmeren. Het KNLS-station werd oostelijk van de Brinkgreverweg gesitueerd. Concurrentie tussen de twee maatschappijen verhinderde gezamenlijk gebruik van het MESS-gebouw. In het hoofdstuk “De stationsquaestie” over de besluitvorming in de aanloop naar de bouw van een gezamenlijk station en aanpassing van de infrastructuur wordt duidelijk waarom het meer dan twintig jaar duurde voordat partijen akkoord gingen met de aanleg van een nieuw station en verhoging van de spoorlijn.

Het stationsgebouw is ontworpen door de architect H. Menalda van Schouwenburg, die geen enkel ander station heeft getekend. Het heeft een rationalistische bouwstijl. De latere aanpassingen aan het gebouw zoals de verbouwing van de rijwielen- en goederenloodsen en de aanleg van het zijperron, konden moeiteloos worden ingepast in de functionele lay-out. Kenmerkend voor het gebouw is de hoge kwaliteit van het ontwerp. Er zijn tijdloze hardstenen elementen, tegeltableaus en ruime gemetselde bogen in de overzichtelijke stationshal. Ook de perrongebouwen zijn met veel zorg ontworpen. Een bijzonder detail is de fries met silhouetten van Jan Feith in de voormalige stationsrestaurant. De verlenging van de reizigers-tunnel en de ontsluiting van het station aan de achterzijde in de jaren tachtig is de functionaliteit ten goede gekomen. Door een combinatie van planning en veranderde inzichten is de omgeving niet volgebouwd met kantoorpanden. De beeldbepalende ligging en uitstraling aan het vaak veranderde stationsplein is goed bewaard gebleven. Sinds 1994 is het gebouw een gemeentelijk monument en in 1999 werd het een rijksmonument.

Een bijzondere publicatie

De auteur verdient een compliment voor het ontrafelen van de complexe ontstaansgeschiedenis van het station op zijn definitieve locatie. Door middel van diepgravend archiefonderzoek en gesprekken met (ex-)medewerkers heeft hij een zeer compleet beeld weten te schetsen van de aanleg en de plaats van de spoorwegen in Deventer. Dit boek heeft niet alleen waarde voor spoorwegenthousiasten die kunnen genieten van de technische details, de afbeeldingen van

allerlei materieeltypen en de lay-out van de sporen. Het vertelt ook het verhaal van de mensen die betrokken waren bij de besluitvorming, de bouw van het station en het laten rijden van de treinen. Het is geschiedschrijving van hoge kwaliteit!

Hans Kaajan

Advertentie

Nu ook klassieke CD's in het boekenpaleis

Praamstra

boekhandel

Keizerstraat 2 (hoek Walstraat), Deventer
Telefoon [0570] 675925
www.boekhandelpraamstra.nl



Kapconstructie

Het boerderijtje aan Waterdijk 10

Het laatste boerderijtje

Aan de zuidrand van landgoed Frieswijk is in 2011 aan de Waterdijk 10 een kleine boerderij gesloopt. Toen de monumentenlijst van de gemeente Deventer geactualiseerd werd, is de boerderij vanaf de openbare weg beoordeeld. Omdat er wijzigingen waren aangebracht aan het gebouw is het niet op gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Maar toen leden van de Werkgroep Bouwhistorie Deventer het pand gingen onderzoeken, werd duidelijk dat deze boerderij sinds de jaren zestig van de vorige eeuw bijzonder oorspronkelijk bewaard is gebleven.



Op de topografische kaart van 1900 ligt aan de zuidzijde van de Waterdijk ten oosten van de Frieswijkerweg een stuk heide; op de kaart van 1923 staat daar naaldbos en in 1934 zijn er percelen met huizen. In het bouwdossier zit een brief uit 1926 met de volgende tekst: *“Ondergeteekende heeft in voormelde buurtschap een perceel woesten grond gekocht van N.V. Houthandel, v.h. D. van de Konijnenburg te Wormerveer, boven nader aangeduid, met het doel dezen te ontginnen en daarop een*

landarbeiderswoning te bouwen.” Het lijkt aannemelijk dat een houthandel in Wormerveer het stuk heide gekocht heeft om naaldbomen aan te planten voor houtproductie; dat was toen economisch rendabel. Later is het terrein blijkbaar in percelen verkocht aan particulieren. Tussen 1924 en 1929 zijn er in elk geval vijf boerderijtjes gebouwd volgens hetzelfde ontwerp, maar door verschillende aannemers. De eerste aanvraag is gedaan door aannemer A.F. van Oldeniel, die tekeningen maakte voor de

bouwvergunning voor de landarbeiderswoning aan de Waterdijk 2. Deze tekeningen vormen ook de basis voor de overige boerderijen aan de Waterdijk; de andere aannemers hebben er waarschijnlijk dankbaar gebruik van gemaakt. Uit de vergunningaanvragen is op te maken dat er verschillen bestaan in materiaalgebruik en detaillering, maar de basisplattegrond en gevelindeling zijn dezelfde.

De boerderij Waterdijk 10 is in 1955 aan de kant van de woonkamer uitgebouwd; de bouwtekening is in het archief aanwezig. Waterdijk 2 wordt in 1956 op een vergelijkbare



Woonkamer met bedsteden



Bedstede

manier vergroot, maar die uitbouw krijgt een iets andere indeling. Met het groter worden van de boerenbedrijven blijkt dit type boerderij niet langer levensvatbaar. Ze zijn vrijwel allemaal gesloopt of verbouwd tot woning.

En hoe zag de boerderij er uit?

De woning van 1926 is een klein woonhuis met daarachter de deel met plaats voor koeien en een toilet. Bij het onderzoek in 2011 maakt het aan de buitenkant een nieuwe indruk door de heldere rozerode kalkzandsteen in alle gevels. Dat was in die tijd een nieuwe steensoort, een nabootsing van natuurlijke kalkzandsteen. In de plint van de gevels en voor de dorpels is natuursteen gebruikt. De schuiframen en de voordeur hebben de traditionele indeling met kleine ruiten in het bovenlicht. Voor de ramen hebben luiken gezeten, waarvan de duimen en sluihaken nog aanwezig zijn. In de achter- en zijgevel zitten getoogde deuren naar de stal, en ook de metalen stalramen zijn getoogd. Er is wel wat verbouwd. Zo is de helft van de grote deur naar de deel dichtgezet. Later is aan de voorkant een aanbouw gerealiseerd in een steensoort die dat gedeelte ouder doet lijken dan de oorspronkelijke woning. Aan het hele pand zijn geen dakgoten te vinden.

Dan naar binnen

Het woongedeelte bestaat uit een woonkamer met schouw, een keuken (later de hal) met schouw en een kleine zijkamer. De voordeur geeft direct toegang tot de woonkamer, waar de constructie van de bedsteden met deuren nog origineel is. Daar is op de plaats van een vroegere kast de doorgang gemaakt naar het nieuwe gedeelte. Vanuit de keuken gaat een deur naar buiten en een andere naar de deel. Op de verdieping is waarschijnlijk een slaapkamer geweest, die met een trap op de deel bereikbaar was. Van de bedsteden is nog zichtbaar hoe ze zijn gebruikt. In de bedstee zit een bedconstructie gemaakt van rondhout. Hierop werden waarschijnlijk planken gelegd die niet meer aanwezig zijn. Op de planken werd stro, een stromatras of een ander matras gelegd. Opvallend is dat voor de bedconstructie geen rechte stammen zijn toegepast maar kromme stammetjes, zodat het matras daar waar het meeste gewicht terechtkwam, extra dikte kon krijgen. Om te voorkomen dat de matras of het stro de muur raakte, waren de muren afgetimmerd met een strook hout. De bedstee kan worden afgesloten met twee deurtjes. In het kozijn zit ter hoogte van de matras een plank, zodat het stro op zijn plaats bleef. De ruimte onder de matras is bestemd voor opslag, kan worden afgesloten met



Boven: deel met deel deur en hooiluik. Onder: deel met hilde



deurtjes en wordt geventileerd via gevelroosters.

De kelder is in het verleden dichtgegooid en de vloer is vervangen door een cementvloer.

De uitbouw heeft twee kamers aan de voorkant van het huis, waarvan een met een schouw. Aan de achterkant is een keuken en daaraan grenzend een halletje met toilet en een trap naar de slaapkamer op de verdieping.

De deel

Die vormt het meest bijzondere gedeelte van de boerderij, omdat die nog in de oorspronkelijke staat verkeert. Op de deel zit, zoals gebruikelijk in oudere boerderijen, een toilet of plee. In de stal was plaats voor maximaal acht koeien. Boven de plaatsen van de dieren bevinden zich hildes waarmee ruimte gemaakt werd voor opslag. De hildes waren vaak afsluitbaar met rieten matten of houten luiken, maar die zijn niet meer aangetroffen.

De zolder van de deel is niet meer aanwezig, maar de stenen consoles en het hooiluik laten zien dat er wel een deelzolder voor hooiopslag heeft gezeten. Toen de boerderij zijn agrarische functie verloor, zijn de dubbele deeldeuren in de achtergevel verwijderd en vervangen door een enkele deur en een nieuw stuk muur.

Bij de inventarisatie voor de monumentenlijst is er oppervlakkig beoordeeld. Als er uitgebreider onderzoek had plaatsgevonden, was er een redelijke kans geweest dat het boerderijtje een gemeentelijk monument was geworden. Een gemiste kans: de boerderij is in 2011 gesloopt.

Aly Dijkstra-Kruit

Wonen in de jaren dertig



De situatie in 1832

Zeven jaar geleden vernam de Werkgroep Bouwhistorie Deventer dat aan de Hoge Hondstraat na het overlijden van de bejaarde bewoonster een bijzonder huis in de verkoop stond. De werkgroep was geïnteresseerd en heeft met toestemming van de makelaar en de erfgenamen onderzoek in het huis uitgevoerd. Maar wat was er nou zo speciaal aan dit huis?



Hoge Hondstraat



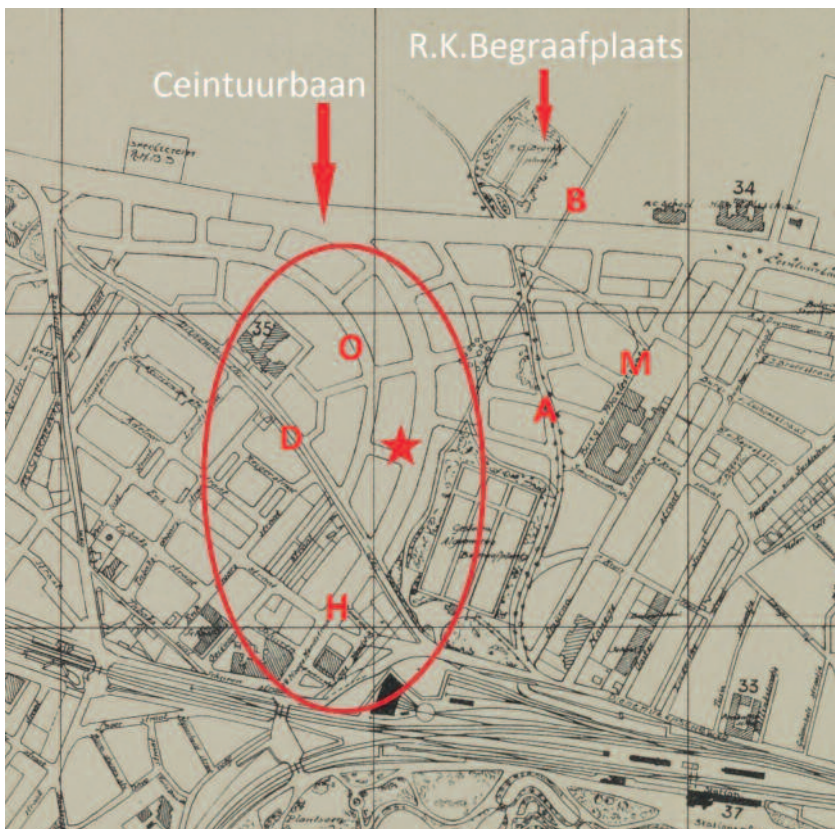
et huis werd in 1933 in opdracht van haar ouders gebouwd en het bijzondere aan het pand was, dat er sinds de bouw maar heel weinig aan veranderd was. De bewoonster had na de dood van haar ouders de zorg voor haar gehandicapte broer op zich genomen. Toen die overleed, verhuurde ze kamers; ze had, zoals dat heette, commensalen. Mevrouw was wars van veel verandering en dat was te zien. Er was geen warmwatervoorziening, geen wasmachine (ze waste op een wasbord), de kamers beneden werden verwarmd met kolenkachels, de elektrische bedrading was deels vooroorlogs, en er lag vloerzeil uit de jaren vijftig onder sleetse tapijten. De burens waren - vooral vanwege de staat van de elektrische in-

stallatie - beducht voor brand. Er was geen badkamer, zodat het baden in een teil in de keuken plaatsvond, een praktijk die velen die rond de jaren veertig geboren zijn, nog wel kennen. Net als haar gewoonte om door de week in de keuken en de achterkamer te leven en alleen op zondag de voorkamer te gebruiken. Het schilderwerk werd grotendeels uitbesteed, kleine klusjes deed ze zelf en mensen uit de buurt deden zo nu en dan een reparatie voor haar. Maar niet te veel, want 'alles was nog goed genoeg'. Ook een telefoon ontbrak; communicatie verliep via bezoeken en per post. Er gaat het verhaal dat ze op hoge leeftijd nog met gemak over het tuinhokje sprong. Dat zou best waar kunnen zijn, want bij turnwedstrijden in de jaren vijftig won ze diverse prijzen en was ze sportinstructrice voor kinderen. Ze was een fenomeen in de buurt.

Toen het gezin er ging wonen, was de straat verderop nog onbebouwd. Deventer was volop in ontwikkeling.



De keuken



De kaart van 1927

Stadsontwikkeling

Tot ver in de negentiende eeuw was er geen sprake van structurele huisenbouw buiten de stadspoorten. De reden was dat Deventer in 1814 de status van vestingstad kreeg, waardoor in een ruime kring buiten de vestingwallen niet gebouwd mocht worden. In 1874 raakte de stad die status kwijt, zodat daarna woningbouwprojecten tot stand konden komen.

De kadastrale kaart uit 1832 laat zien hoe Deventer ingeperkt werd door de vesting. Uitvalswegen als de Zwolseweg (Z) en de Diepenveenseweg (D) zijn herkenbaar. Buiten de vesting lagen 'tuinen' (paars) en ten oosten van de Diepenveenseweg lag de Algemene Begraafplaats (rode ster), iets ten zuiden van de Galgenbelt. Het grootste deel van het gebied buiten de vesting bestond in 1832 uit bouwland.

Nadat in 1901 de Woningwet van kracht was geworden, ontstonden arbeidersbuurten om de oude stad met Tuindorp (1936) als laatste, dat na de oorlog uitgebreid is. Op de kaart van 1927 is te zien dat het gebied tussen de spoorbaan en de Ceintuurbaan in ontwikkeling is. Vergelijking van die kaart met de huidige situatie levert een aantal aardige observaties op. Omstreeks 1925 vormt de Ceintuurbaan de noordoostelijke begrenzing van de stad. Daarbuiten liggen de R.K. begraafplaats, enkele scholen, de tuinen en een ziekenhuisterrein waarop alleen een ontsmettingsgebouw staat. Het gebied begrensd door de Diepenveenseweg (D), de Algemene Begraafplaats, de Burgemeester Van Marlestraat (M) en de Ceintuurbaan is nog niet bebouwd, behalve de Vrouwenarbeidsschool aan de Diepenveenseweg. De stratenstructuur is gepland, maar er zijn nog geen straatnamen.

Al vóór 1930 vragen de Inspecteur van de Volksgezondheid en de Provinciale Staten van Overijssel de gemeente Deventer om een uitbreidingsplan in het gebied ten noorden van de Ceintuurbaan, van het Nieuwe Plantsoen tot de Brinkgreverweg. Na allerlei bestuurlijke strubbelingen stelt de gemeenteraad dit plan op 29 november 1935 eindelijk vast.

Het tracé van de Hoge Hondstraat

In het uitbreidingsplan van 1935 was de plaats van de nieuwe verkeersbrug over de IJssel van belang. Jarenlang waren drie mogelijkheden onderzocht: naast de spoorbrug, ter plekke van de schipbrug of aan de zuidkant van de binnenstad. In 1931 was die keuze min of meer vastgelegd, namelijk bij de spoorbrug. De noodzakelijke viaducten waren al rond 1920 bij de aanleg van de spoordijk aangelegd. De Hoge Hondstraat was in dat plan duidelijk bedoeld als de hoofdroute in de latere rijksweg: van de nieuwe verkeersbrug naast de spoorbrug naar Raalte en Heeten.

In 1927 liep langs de zuidoostkant van de Algemene Begraafplaats een weggetje (A) dat eindigde bij de R.K. begraafplaats. In een deel van deze weg kan de huidige Burgemeester Van Heemstralaan worden herkend. Aan de noordwestzijde van de begraafplaats was een weggetje (B) dat doorliep tot en met de R.K. begraafplaats. De Hoge Hondstraat (H) was parallel aan de Oudegoedstraat (O) getekend, maar in de nieuwe planning van 1935 werd hij rechtdoor getrokken. Hij kwam aan de zuidoostzijde van de R.K. begraafplaats te liggen en volgde ongeveer de loop van weggetje B. Dat is ook de huidige situatie. Nog geen vijf jaar later besloot men de nieuwe brug toch aan de andere kant van de binnenstad te bouwen. Maar ja, toen lag de straat er al.



De woonkamers

De huizenbouw aan de Hoge Hondstraat

In de jaren dertig van de vorige eeuw hebben de broers Johannes en Koenraad Hölzel verscheidene huizenblokken gebouwd aan de Hoge Hondstraat voorbij de kruising met de Diepenveenseweg. In de bouwdoSSIers van het stadsarchief zijn diverse vergunningaanvragen aanwezig. Aan de zijde met oneven nummers zijn vanaf 1931 blokken gezet van verschillende omvang en die reeks loopt tot en met huisnummer 113. Als de huizen gebouwd zijn in volgorde van de aanvragen, is er aan die kant van de straat niet gewerkt in volgorde van de huisnummers. Aan de even kant wordt vanaf 1933 gebouwd, soms met combinaties van woningen en winkels.

De huizen hebben een eenvormig uiterlijk en de indeling is traditioneel. De benedenverdieping bestaat uit een kamer en suite, gang met toilet, keuken en kelder. Boven zijn meestal vier kamers gepland, waarvan één soms de functie 'badkamer' heeft, en achter is een plaats/tuin met een schuurtje. De bouwkosten variëren van f 3250 tot f 4500.

En dat ene speciale huis?

Het is een rijtjeshuis in de stijl van het interbellum. De stilering van de voordeur, het gebruik van glas-in-lood, de erkers, het materiaalgebruik, de luifel en bakgoot wijzen daarop. Er zijn diverse soorten baksteen gebruikt, die ook in verschillende verbanden gemetseld zijn. De voorkant van het huis heeft beneden en boven een erker met glas-in-loodramen en schuin aflopende vensterbanken van zware geglazuurde tegels. Boven de voordeur, die doet denken aan de stijl van de Amsterdamse School, en de erker zit een brede luifel die doorloopt naar de andere huizen in het blokje. Aan de achterkant zijn er openslaande deuren van de kamer naar de tuin en een van de slaapkamers heeft een balkon. Op de zolder zit aan voor- en zijkant een dakkapel. Er is een voortuin met een muurtje van dezelfde baksteen als de onderkant van het huis.

Wat dit pand nu zo bijzonder maakt, is dat in het hele huis het interieur uit de jaren dertig nog aanwezig is. Al het houtwerk heeft de okergele kleur die in de jaren dertig van de vorige eeuw populair was; op de paneeldeuren is dat afgewisseld met lichtgekleurde vlakken.



Uitzethaak



Contactdoos



Schakelaar



Links:
bescherming
kastdeur
Onder:
hang- en
sluitwerk



Op de kozijnen zijn, helemaal in stijl van de bouwperiode, halfronde afdeklatten aangebracht. Alle bovenlichten zijn van glas-in-lood. De kastdeuren zijn voorzien van behang en aan de kant van de deurknop is een beschermplaat aangebracht, die voorkomt dat het behang vuil wordt. Bijna alle hang- en sluitwerk is origineel: deurklinken, spanjoletsluitingen en uitzethaken bij openslaande ramen en deuren. Een deel van de elektrische bedrading is vervangen, maar op allerlei plaatsen ligt nog oud stroomdraad met rubberisolatie en katoendraad ('stoffen bedrading'). Ook zijn er nog veel werkende bakelieten schakelaars en stopcontacten.

Op de begane grond

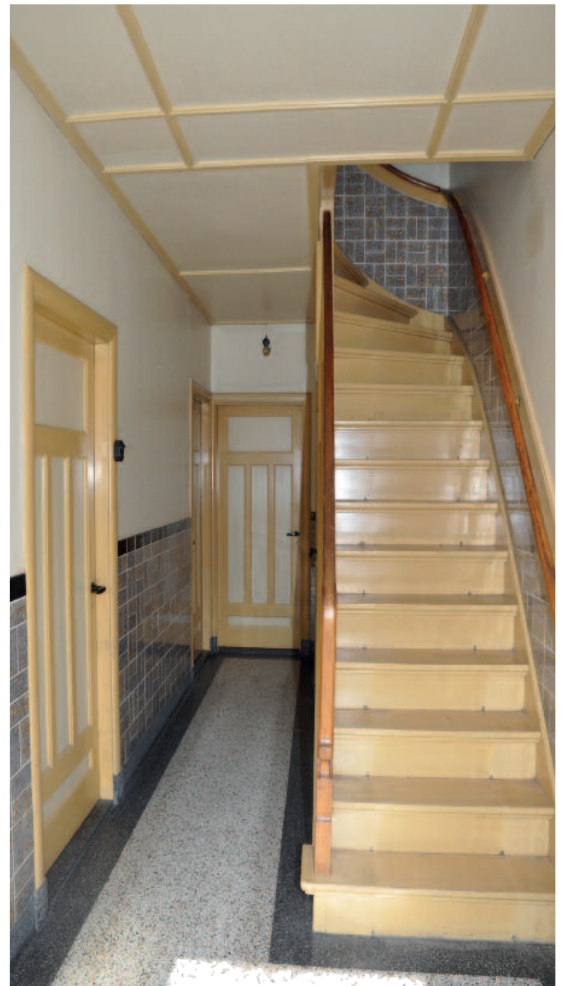
De vloeren in de gang en in het toilet zijn van lichtgrijze granito met een donkergrijze sierrand, die in de plinten is doorgezet. Het schermpje "vrij/bezet" op de deur van het toilet is origineel, net als de stortbak met trekkoord. De wanden van de gang en langs de trap zijn betegeld met geglazuurde gewolkte tegels in de kleuren bruin/oranje/grijs. Ze zijn zowel horizontaal als verticaal geplaatst in een verspringend verband. De wanden zijn afgewerkt met smalle zwarte tegels, die aan de bovenkant afgerond zijn. Binnen het kapstokplateau is een mooie decoratie aangebracht van smalle zwarte en oranje tegels.

In de keuken hebben de wanden eenvoudige vierkante crème tegels en een smalle sierstrook, aan de bovenkant afgesloten met een smalle bruine tegel. Het keukenblok bestaat uit vier onderkastjes, waarvan drie zijn afgedekt door een granito aanrecht met spoelbak en daarboven zit een aanrechtwand met staand terrazzo. Boven de spoelbak zit een kraantje voor koud water; een geiser, leidingen en een kraan voor warm water ontbreken. Natuurlijk is er wel een tegel met zeepbakje. In de hoek naast het aanrecht past een fornuis en daarboven zit een kap rond een afvoerkanaal met, zoals dat hoorde, een valletje. Tegenover het aanrecht is de ingebouwde servieskast origineel, te zien aan de knoppen op de lades en de deurtjes. Aan de binnenkant van de draaiknoppen zitten, zowel op deze kastdeuren als op de deurtjes onder het aanrecht, houten klosjes waarmee de deuren afgesloten worden. En in de kelder is de aardappelkist onder de trap nog aanwezig.

Voor- en achterkamer zijn gescheiden door schuifdeuren met glas-in-loodramen met bovenin een golvende versiering. Beide haarden hebben een ontwerp dat doet denken aan de decoratie van de Amsterdamse School en Art Deco. De tegels zijn dezelfde als die in de hal, en zijn afwisselend staand en liggend geplaatst. De plint bestaat uit zwarte tegels en de bovenvlakken zijn met zwarte tegels belegd, die naar de wand taps toelopen. Middenvoor is een versiering aangebracht met twee goudkleurige mozaïektegeltjes. De smalle staande zwarte strips hebben een reliëf met golfpatroon. Aan de andere kant van de schuifdeuren zitten hoekkasten waarvan de deuren beplakt zijn met behang. Dat was toen gebruikelijk: men vond het mooier als het behang doorliep en de kastdeur 'onzichtbaar' was. De vloerbedekking (een soort zeil) in de voorkamer heeft een patroon dat lijkt op dat van een Perzisch tapijt, in de kleuren grijs, zwart, roze en donkerrood. In de achterkamer ligt zeil met een blokpatroon. De tuindeuren in de achterkamer openen op het plaatsje. Daar staat een bok met aan de ene kant een verzinkte wasteil en in het midden daarboven een wringer. Zulke installaties waren tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw in gebruik.

En dan naar boven

Op de eerste verdieping met vier kamers vinden we, net als beneden, deuren met panelen. Er zijn ingebouwde hang-legkasten en langs de plafonds is het behang afgewerkt met een sierrandje. De vloerbedekking bestaat uit bruin zeil over planken vloeren.



De gang

De twee grootste kamers hebben een wastafel met koud stromend water. Later is boven de wastafels verlichting en een stopcontact aangebracht, wellicht voor de commensalen.

De kamer die op de bouwtekening staat aangegeven als badkamer, is als slaapkamer gebruikt en er is geen aan- en afvoer voor water aanwezig. Op de zolder is een rek gemaakt met stokken om de was op te hangen. En er lag een leren tas met overgebleven tegels, verpakt in kranten uit de tijd van de bouw van het huis: het 'Deventer Dagblad van Maandag 22 Mei 1933'!

Tachtig jaar later is het huis verkocht. De nieuwe bewoners hebben het natuurlijk aangepast aan de eisen van deze tijd. Gelukkig zijn daarbij veel originele elementen bewaard gebleven en zijn veranderingen aangebracht met veel gevoel voor de stijl van het pand.

Aly Dijkstra-Kruit

Wilt u ons steunen?

Word donateur. U steunt daarmee onze inspanningen om het gebouwde culturele erfgoed binnen de stad Deventer te behouden. U kunt zich per brief of per e-mail aanmelden bij het redactieadres of bij het secretariaat (zie rechterkolom).

De *Nieuwsbrief Oud Deventer* wordt toegezonden aan beleidsmakers, ambtenaren en donateurs van de SOD.

Penningmeester

Donaties kunnen worden overgemaakt op rekening NL 65 ABNA 063.16.63.002 t.n.v. Penningmeester Stichting Oud Deventer.

Secretariaat SOD

N. Osinga
Prof. Eijkmanstraat 17
7415 EK Deventer
Telefoon 0570-623139
E-mail: secretariaat@oud-deventer.nl

Redactieadres

Ria de Oude-de Wolf
Schimmelpennincksingel 28
7431 ZM Diepenveen

Bezoek onze website

Breng een bezoek aan de vernieuwde website van de Stichting Oud Deventer!
www.oud-deventer.nl.
Onder het kopje 'bestuurszaken' vindt u ons privacybeleid.

Advertentie



Corps 9 geeft graag mooi verzorgde boeken uit. Over het algemeen zijn dit boeken die betrekking hebben op de historie van Deventer. Heeft u een mooi onderwerp en wilt u publiceren? Neem contact op met Pieter Ellens, telefoon 0570-617509

www.corps9.nl

Colofon

De Stichting Oud Deventer komt al vanaf 1948 op voor het behoud van gebouwd erfgoed binnen de gemeente Deventer, van panden met een historische en culturele waarde. We gaan in gesprek met het gemeentebestuur wanneer deze monumenten in het geding dreigen te komen. Daarnaast publiceren wij over gebouwen en ensembles om bij voorbaat de aandacht op hun waarde te vestigen. Deze *Nieuwsbrief* verschijnt sinds 1996 tweemaal per jaar, en wordt verspreid onder onze donateurs. Andere belangstellenden kunnen, zolang de voorraad strekt, een gratis exemplaar vinden bij de Athenaeumbibliotheek of bij Boekhandel Praamstra.

Voor de inhoud van de artikelen van redactieleden is de redactie als geheel verantwoordelijk.

Redactie	Aly Dijkstra-Kruit, Hans Kaajan, Neelco Osinga, Ria de Oude-de Wolf, Herman Vrielink
Fotografie	De foto's zijn gemaakt door de redactie, tenzij anders vermeld
Vormgeving	Allison grafische vormgeving, Deventer
Druk	Ovimex, Deventer

ISSN 1872-7735

